

ЙЕЖИ РУСЕК (Краков)

ПРОМЕНИ В ЛЕКСИКАТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК И ОТНОШЕНИЕТО НА ПАТРИАРХ ЕВТИМИЙ КЪМ ТЯХ

В историческия развой на българския език съществени промени е претърпяла не само граматическата структура, но и лексиката. Много думи, засвидетелствувани в най-ранните паметници, излизат съвсем от употреба, някои се пазят досега като редки диалектни думи. Българският език не познава днес такива думи от основната старобългарска лексика като *ръсн* 'гърди' или *весна* 'пролет'. По диалектите се пазят само думите *медвѣдъ* 'мечка' и *нынѣ* 'сега'. Някои думи са променили значението си, например *гора* 'планина', *година* 'час', *конѣцъ* 'край'. Промени в областта на лексиката са се извършвали в различно време и на различна територия.

Първата промяна е станала във Велика Моравия, където преведените първоначално на български диалект богослужебни книги са били подложени на известно редактиране, при което някои думи са били заменени и с местни, например *истина* с *ръснота*, *врачъ* с *бални*, *братъ* с *братръ*, *стеръ* с *едннъ*, *коуръ* с *кокотъ*, *лажаа* с *кокошь*, *лажавн* с *непрнѣзнъ*, *прѣпрѣдъ* с *прѣпрѣдъ* *распатн* с *пропатн* и т. н.¹

След провала на моравската мисия учениците на Кирил и Методий се връщат в България, донасяйки със себе си свещените книги. Лексиката на преведените или редактираните в Моравия книги се е различавала от местната лексика. Много думи са били неизвестни на местните

¹ Освен трудовете на В. Ягич (*Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, Berlin, 1933), на К. Хоралек (*Evangelîate a čtveroevangelîa*, Praha, 1954) и на А. С. Львов (*Очерки по лексике старославянской письменности*, М., 1966), посветени на старославянската лексика, важни в методологическо отношение са статиите на Л. Мошински (*Wpływ morawski w obocznych formach kodeksu Zografskiego*. — In: *Z polskich studiów slawistycznych*, Warszawa, 1958, p. 24—33; *Zróżnicowanie leksykalne najstarszych staro-cerkiewnosłowiańskich tekstów ewangelijnych*. — In: *Z polskich studiów slawistycznych na VI Międzynarodowy Zjazd Sławistów w Pradze*, Warszawa, 1968, p. 195—205) и на Ф. Славски (*Uwagi o słownictwie księgi Sawy*. — In: *Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Spławińskiego*, Warszawa, 1963, p. 205—208).

хора и е трябвало да се заменят от родни. Възникналите в България в края на IX в. книжовни школи имат различно отношение към завещаното им от светите братя наследство. Охридската школа се старае да го запази без промени, докато преславските книжовници съзнателно се стремят да дадат достъп в своите преводи на лексикалните особености на местната езикова среда. Тези лексикални различия между двете книжовни школи отдавна са установени: шкн — лѣвъ, отокъ — островъ, съвѣдѣтель, съвѣдѣтельствовати — послоухъ, послоушествовати, гоумьно — токъ, храмна — хлѣвна, жрѣва — трѣва, радн — дѣлѣ, тѣкъмо — тѣчнѣ, пастырѣ — пастухъ, сънъмъ, сънъмнѣ, сънатн са, съннматн са — съборъ, съборнѣ, сънратн са и мн. др.²

Голяма част източнобългарски думи навлизат в по-късни преписи. Някои обаче, засвидетелствувани в Супрасълския сборник, съзнателно се избягват. Към такива принадлежат шна, кжца, онъсна, бързо и быстро.

В старобългарските паметници гр. *τοῦτον* се превежда с *вна*, дума, която е изчезнала напълно в българския език. Изместването на *вна* от *шна* е започнало още в старобългарски. Дълго време думата *шна* се е считала за народна и затова много рядко се употребява от книжовниците преди XIV в. Тя се избягва и през XIV в. — не я намираме например в Манасиевата хроника (думата *вна* се употребява 7 пъти). Думата *шна* широко се употребява в Никоновите пандекти и в Пролозите, срв. например: *оврѣча дѣвѣны шѣ облагати**, Ник. панд., л. 92а; *окованъ вернгамн шна н рѣцѣ*, пак там, л. 204; *вернгамн шнѣ его свързанъ нмащѣ*, пак там, л. 230; *прнвѣзашъ на шна его желѣзо корабно*, Прол. № 74, л. 183а; *камень прнвѣзанъ на шна своа*, пак там, л. 139; *по всемоу тѣлоу н по шнн*, пак там, л. 401. Патриарх Евтимий употребява само думата *вна*. В неговите произведения тя се среща много често.

Думата *кжца*, засвидетелствувана най-рано в Супрасълския сборник със значение 'палатка — *ожитѣ* (не нмамъ хлѣвны оуточны не нмамъ кжшта нн домоу) се среща в някои по-късни преводи на Евангелието, например в Търновското: *сътворнмъ кжца трн єдннѣ тѣвѣ н єдннѣ монсеовн* (Лука, IX, 33 — скнннѣ, Мар.), и в Хлудовия паримейник: *оставлена вждѣть дѣщн снонова нако кжца въ вноградѣ*, 19а. По-широко думата *кжца* започва да се употребява през XIV в. — например в Пролозите, срв.: *самъ же кжца поставн внѣ града*, Прол., 1339, с. 137; *кжцѣ во поставн оу града солоньскаго блнзѣ*, пак там, с. 337; *н ннкомоу же*

² По-цялостни езиковедски изследвания на двете книжовни школи няма. Най-много допринесоха тук работите на Ягич, Кулбакин, Илинский, Мирчева, Гълъбов и др. Някои учени въобще отричат самобитността на Охридската книжовна школа. Според Ив. Гълъбов "ние нямаме абсолютно никакви сериозни езикови критерии, които биха позволили да се говори за Охридска школа на книжовния език" (Климент Охридски и старият български книжовен език. — Трудове Висшия педагог. инст. „Братя Кирил и Методий“ — Велико Търново, IV, 1968, с. 495).

* По технически причини примерите се дават развързани и с опростен правопис.

сказавса кѣшѣ постави прѣдѣ врати, пак там, с. 343; кѣшѣ бо поставивъ банъ градѣ соловуьскаго ѡко и птнѣа добротѣснѣа, Прол. № 72, л. 109; нан ндеже въ кѣшѣа, пак там, л. 48а, и др. В произведенията на Евтимий думата кѣшѣа не се среща.

Патриарх Евтимий употребява обаче друга дума, засвидетелствувана в Супрасълския сборник и у Йоан Екзарх — онъснѣа 'едикой си'³. Тя не е рядкост за редица среднобългарски паметници. Отбелязах я например в Боянското, Търновското и Драгийното евангелие: ндѣте въ градѣ къ онснѣн и рѣцѣте емоу, Мат., XXVI, 18; къ етероу, Мар.; къ дннѣ, Асем. През XIV в. думата онъснѣа се употребява много широко. В Никоновите пандекти отбелязах няколко десетки примера: онснѣа стажа лѣхы земныа... онснѣа богатѣеть... онснѣа знждеть чѣстннѣа храмы, л. 100, откъдоу вътъмъ рече онснѣж и онснѣж, л. 271, почто рече онснѣа богатъ а онснѣа ницѣж, л. 191. Както казах, Евтимий употребява думата онъснѣа, срв. и множнѣж бо въ четырёхъ еуаггелнстоу писано естъ, ѡко да събѣдет са реченое пророкомъ онснѣж, с. 41.

Засвидетелствуваната в Супрасълския сборник дума бръзъ, бръзо явно се избягва от книжовниците. В най-старите глаголически текстове гр. *ταχύ*, *ταχέως* се превежда с ѡддро, в кирилските със скоро, въ скорѣ. През XIV в. думата бръзо започва да се употребява по-често.⁴ Намираме я в пролози и пандекти, срв.: тыж же лнтоуьгнѣ бръзѣнше створи велнкын васѣанѣ, Прол. 1339 г., с. 74; конѣ бръза, Прол. № 73, л. 5. В Манасиевата хроника са засвидетелствувани производни думи бръзость, бръзоногъ. Думата бръзъ употребява също и Евтимий: паче бо бръзѣнхъ елеенн нан орлова лѣтанѣа тѣчадоху, с. 428. Сравни и причастие борза са от глагола бръзѣти са: благословн душе моа, господа со вниманѣем н не борза са, с. 309.

Като синоним на бръзъ, бръзо се явява думата бистръ, бистро, засвидетелствувана през X в. в Супрасълския сборник и у Йоан Екзарх. Тя се среща също и в произведенията на Евтимий: бистрыма прѣнде ногама, с. 200; смежан очн свон от соуетныхъ, бистръ же съзръцоун оумныма очнма боудуцѣаа, с. 236. В български език думата *бистър*, *бистро* се пази до днес, но с променено значение.

В ранните среднобългарски паметници промените в лексиката не са много. Твърде рано, още в най-старите евангелски текстове от началото на XII в. (Добромирово евангелие), е засвидетелствувана днешната дума *петел*. Тя се явява във вид патель с вторична носова гласна и има

³ Лвов (цит. съч., с. 90) се опита да отнесе онъснѣа към първоначалната лексика на апракоса. Въпреки че днес *онсица* се употребява в някои македонски говори (Охридско, Прилепско, вж. Б. Цонев. История на български език. Т. I. с. 81), това схващане не може да се приеме, тъй като данните от паметниците не подкрепят тази хипотеза.

⁴ Думата бръзо е засвидетелствувана и в Търновското евангелие (Мат., XXVIII, 7, 8) и в Житието на Методий (гл. XV).

точно съответствие в южномакедонската дума *петел*.⁵ В старобългарските паметници има други названия за петела — *кокотъ* и *коуръ*. Думата *кокотъ*, считана за моравизъм и отбелязана само в Маринското евангелие, се среща изключително рядко в среднобългарските паметници. Думата *коуръ* продължава да се употребява и през среднобългарския период често в деминутивна форма — *коуръ*. Днес думата се пази като диалектно название на 'скопен петел' — *куреци*, в диалектите също се среща *кур* 'penis'.

Повече и по-системни промени в лексиката се извършват през XIII, особено през XIV в. В тази епоха, епохата на Втората българска държава, първостепенна роля играят източните български говори. Около 80% от запазените от XIV в. паметници са възникнали в Източна България. Търновград е станал важно книжовно средище. Тук се превеждат например прочутоото Иван Александрово евангелие, Манасиевата хроника, Сборник на поп Лаврентий от 1348 г., Пандекти на Никон Черногорец, Сводният патерик, пролози и различни други сборници. В произведенията на писателите от този център смело се допуска местната лексика. Тези паметници са ценен извор за живота на някои думи в българския език.

Днешната дума *шепа* е засвидетелствувана именно в Манасиевата хроника: *н показа нмъ тн шпы ржкож*. Тя замества напълно общославянската дума *гръсть* (известна за български език от Синайския требник), която е оставила следи само в някои западни български диалекти).⁶

През XIV в. се появява и дума *куче*, *кучка* на мястото на общославянското название *пъсъ*, добре засвидетелствувано в най-старите български паметници. Новата дума *куча*, *кучька* ни е известна само от Манасиевата хроника: *нн паддос гнѣбаѣт са на цена своа снѣ нн же тако днѣбаѣтъ на кучата своа, тнгръ, нн зѣбаты н вѣснын пѣсъ*, с. 154; *ождоу во възглашаше страшнѣ скны крѣзньмаа кучька*, с. 133. В други изследвани от мене паметници от XIV в. се употребява по-старата дума *пъсъ*. Само нея познава и Евтимий.

През XIV в. се появява нова дума *мечка*. Тя замества в български език старото общославянско наименование *мѣдвѣдъ*. Думата *мѣдвѣдъ* е засвидетелствувана в български език от XII в.: *волъ н мѣдвѣдъ въ коурѣ пожндоужтъ*, Григ. пар. Думата *медвед* е излязла от употреба на значителна българска езикова територия. Днес тя се среща само в някои, главно западни диалекти⁷. Нейното място заема думата *мечка*, най-вероятно умалителна форма от *мѣдвѣдъ*.⁸ Думата *мечка* започва да се употребява в паметниците от началото на XIV в. Най-ранният пример, известен на мене, се открива в един пролог, съхраняван в БАН. Писачът на

⁵ Вж. V. Jagić. *Evangelium Dobromiri*. II. Wien, 1898. p. 18.

⁶ Срв. Б. Цонев. *Цит. съч.*, т. I. с. 73. Освен Речникът на македонскиот јазик вж. и Милан Влајинац. *Речник наших старих мера у току векова*. II св. Београд, 1964. с. 240—241.

⁷ Вж. Н. М. Дылевский. Главнейшие особенности общеславянской лексики современного болгарского языка (в сопоставлении с общеславянской лексикой русского языка). — В: *Славистичен сборник*. С., 1958. с. 105.

⁸ За етимологията вж. М. Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*. Т. II. М., 1967. с. 613—614.

паметника я дописва на бялото поле на ръкописа: *пнде оуена зѣврѣ* свое чадѣ носачи слѣпо образомъ смѣреномъ акы сѣ моляше помнавати слѣпотѣ дѣтницѣ, Прол. № 72, л. 72а; Писачът добавя — *мечка*. В един друг пролог, съхраняван от Църковния историко-археологически музей в София, четем: *днде мечка водещѣ свое щене слѣпо*. Думата *мечка* се среща също в Никоновите пандекти — *мечкы водещихъ или нна такава животна*, л. 253а — и в Манасиевата хроника. През XIV в. старата дума *медвѣдь* се употребява по-често. В Манасиева хроника думата *медвѣдь* е отбелязана 10 пъти, а *мечка* само 2 пъти.

В паметниците от XIV в. се появява нова дума *гоуцерь*. Думата *гоуцерь* замества старото общославянско название *щерь*, за български език засвидетелствувано в Супрасълския сборник от X в.: *гааголаѣтъ щшта щера зелена*. Думата *щерь* не се е запазила в български език.⁹ Неин заместник е *гуцер*, дума, характерна за южнославянските езици. Най-ранният пример, известен на мене, е от средата на XIV в.: *вздвн глаз еси на нас гоуцеры и жабы поустынный пролѣтныж ѿко зѣвѣра обаче не чисты*, Ник. панд., л. 255а.

За сръбски език в Академичния речник е документирана думата *гуцер* с пример от XVI в.

Думите *щерь* и *гоуцерь*, несъмнено свързани една с друга, нямат сигурна етимология.¹⁰

Безследно изчезва в български език общославянската дума *весна*, засвидетелствувана в най-ранните паметници (Синайски псалтир, Супрасълски сборник), а често употребявана от Йоан Екзарх и в среднобългарските паметници. Мястото на думата *весна* заема *пролѣтъ*, *пролѣто*, късно славянско новообразуване; освен на български думата е известна на сръбски език: *пролеће*. Думата *пролет* се счита за калка от романските езици.^{10а}

В български език новата дума се среща от XIV в. Забележително е, че през XIV в. е засвидетелствувано само прилагателното име *пролѣтнь*, срв.: *въ пролѣтное вѣрма*, Ник. панд., л. 145; *пролѣтныж ѿко зѣвѣра*, пак там, л. 255а; и *пакы пролѣтетъ пролѣтнѣмъ свѣтлостнъ сладцѣ оусмнхнжвшн сѣ*, Ман. хр., 148. Думата *пролѣтнь* употребява и Евтимий: *ѿкоже во слънцѣмъ въ пролѣтнѣне часы лѣуче по всен прострѣвшѣмъ земянъ всѣ животна растуть и вѣтъють*, с. 59; и *по семь ѿкоже любѣдѣнама пчела въсе пролѣтныѣ цвѣты*, с. 65.

Посочените по-горе паметници употребяват изключително думата *весна*, сравни един пример у Евтимий: *нѣсть тамо тѣма ниже зѣвѣзды*,

⁹ Й. Заимов ми обърна внимание, че следи от думата *щерь*, *ѿщерь* се пазят в някои български диалекти.

¹⁰ За етимологията вж. Български етимологичен речник и P. Škock. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. I. Zagreb, 1971. p. 638.

^{10а} Вж. I. Porović. Les noms slaves de 'printemps'. — In: Annali Istituto universitario orientale. I. Napoli, 1959. p. 177—190.

нѣсть лѣто ннже веснѣ, нѣсть зныи ннже пекѣ, с. 83. В Манасиевата хроника тя е засвидетелствувана няколко пъти.

Същата съдба, както *весна*, споделя в български език и думата *прѣси*, също общославянска, добре засвидетелствувана в старобългарските паметници. В български език я замества дума *грѣдн*. Новата дума се среща много рядко в среднобългарските паметници. В Български етимологичен речник се посочва пример от Михановичевия патерик от XIII в. Аз отбелязах думата *грѣдн* в Никоновите пандекти и в Разказа за Адам и Ева: н творит егѣ вѣтн *грѣдн* своѣ, Ник. панд., л. 181; н прѣннче на *грѣдн* своѣ глаголаши, Адам и Ева (Богомилски книги и легенди, с. 217).¹¹ Трябва да се добави, че думата *прѣси* се среща няколко пъти (9) в Манасиевата хроника, в този паметник новата дума *грѣдн* не е отбелязана. Думата *прѣси* изчезва от български език още през среднобългарския период. В дамаскините тя се среща изключително в евангелски цитат: и азъ есмь юаннъ что легнхъ на прѣсыте господни на таината вечера, Протопопински, с. 205, Копривиченски, с. 142. В Троянския дамаскин се употребява тук думата *грѣди*, с. 211. Интересно е да се отбележи, че в Неделните поучения вместо *прѣси* се употребява думата *прѣсти*: А гѣмрукъ чѣе ут далѣч стѣуши и ни штеши нитѣ смееши учѣти си сѣои кадѣ небето да васдѣгни, амѣ са бѣеши ф *прѣстити* си сѣои и дѣмаши, с. 28; штеши да подбереш да са бѣиши ф *прѣстити* си сѣои и сас смиренномудрѣе и сас покаѣанѣе да дѣмаш, с. 29. Това е ярко доказателство, че писачът никак не е разбирал мярката се още в евангелските текстове дума *прѣси*.

През XIV в. писмено е засвидетелствувана думата *голѣмъ*, която ограничава и до известна степен замества *велни* и *велнкъ*.¹² На говоримия български език думата *голѣмъ* е била известна от по-рано. Като географски термин е засвидетелствувана във Виргинската грамота от преди 1277 г.: село *здѣна въ горѣ* н сѣ заселкои тѣмн сѣ влизнѣском сѣ мокросѣкн н сѣ голѣмоимъ подомѣ... на голѣ[мн] камѣ... Тя обаче е била възприемана като народна и мъчно намира място в среднобългарските текстове. Отбелязах я в няколко паметника: таж клеветѣ голѣмоѣ вѣло, Триод в Историческия музей в Москва, № 138, л. 131а; голѣма н красна тѣлоомѣ сѣщѣа, Прол. № 74, л. 182а; ти тако прѣнжтн н пачѣ голѣмшаа дѣла, Сев. сб., л. 104а. В Манасиевата хроника думата *голѣмъ* се среща в сложна дума *голѣмоокъ*. Евтимий не я употребява.

Само следи е оставила в български език думата *окѣно*, незасвидетелствувана впрочем в старобългарските паметници, но често употребявана

¹¹ Думата *грѣдн* се среща също в Разказа за премъдрия Акир, поместен в Ловчанския сборник.

¹² *велни* се среща в най-старите (глаголически) текстове и се смята за дума, характерна за Охридската школа; *велнкъ* се смята за по-нова дума, свойствена на Преславската школа. За остатъците от *велни* вж. Б. Цонев. Цит. съч., т. I, с. 86.

в среднобългарските текстове.¹³ Тя се среща тук преди всичко с умалителна наставка *-це* и *-ыць*, срв.: *оконце ковчегу*, Пловд. триод, л. 47а (*-покровъ*, Хлудов триод); *обыщамъ весь манастиръ н хоцемъ обрѣсти оконце нан нно что адоу възможемъ вънннн*, Пат. № 1036, л. 18; *маже оконцеъ въ стѣнѣ оузрѣхъ нмже тѣжнѣхъ н отврѣзе мн*, пак там, л. 116а; *затвори оконцеъ онъ н начатъ пѣти час. г.*, пак там, л. 117.

В български език и в останалите южнославянски езици е заместена думата *окъно* (*окъныце*, *окъныць*) с нова дума, образувана от основа *-zor-* 'гледам' и представка *pro-*, в български се прибавя тук още една наставка, първоначално деминутивна, *-сь*. Дюверноа посочва в своя речник и думата *прозорек*, образувана с наставка *-ек* < *ькъ*. В сръбски език думата *прозор* е засвидетелствувана от XIII в., в български *прозорец* има документация едва от XVII в. (Миклошич дава пример от Люблианския дамскин). К. Мирчев в цитираната статия изказва предположение, че думата *прозорьць* очевидно се е появила още през среднобългарския период. Това може да се подкрепи с нови факти. Ровейки среднобългарските ръкописи, попаднах на интересно название за прозореца — *прѣзорьць*, дума, образувана от основа *-zor-*, с представка *прѣ-* и наставка *-ыць*. *прѣзорьць* открих в един проложен текст, съхраняван в архива на БАН: *мнохъ одашоу же нгемоноу страны тоа мно прѣвъывалнше ео прѣвнннше съ прѣворца хрнстѣанкы себе нарекшъ*, Прол. № 74, л. 362. Думата *прѣзорьць* не е отбелязана в речниците на Миклошич и Срезневски. По всичко личи, че е представлявала рядка диалектна особеност в говора на писача на този интересен в лексикално отношение паметник. Ще добавя, че тя не е неизвестна на днешните български говори. Подобно образувана дума посочва Геров в своя речник: *прѣзорекъ*, с. м. *прозорець* (т. II, с. 350). Дюверноа точно определя диалектната принадлежност на думата: *прѣзорекъ*, с. м. *прѣзорче* ум. Пирдопъ вм. *прозорець* (т. II, с. 1854).

Косвено доказателство, че през среднобългарския период названията на прозореца, образувани от основата *-zor-*, са били в живата българска реч в нормална употреба, е необикновената от гледище на славянското словообразуване умалителна форма *окъныць*.¹⁴ Тя е могла да се появи под въздействието на форма от мъжки род *прѣзорьць* или неоткрит още в среднобългарските паметници *прозорьць*.

Кратък живот е имала в български език думата *сапогъ*, добре засвидетелствувана в старобългарските паметници. Тя започва рано да изчезва.¹⁵ Не се намира вече в Супрасълския сборник, където гр. *блѣднша*

¹³ Вж. К. Мирчев. Към българската историческа лексикология. II. — Бълг. език, XI, 1961, с. 249.

¹⁴ Славянските езици се характеризират със запазване единството на рода при умалителните имена. Промяна на рода става само при галовната функция на имената, това обаче засяга основите на личните имена, срв. K. Heltberg. O deminutivwach i augmentativwach. — *Prace filologiczne*, XVIII, 2, p. 100—101; A. Belić (Zur Entwicklungsgeschichte der Slavischen Deminutiv- und Amplificativsuffixe. — *Archiv für slavische Philologie*, XXII) не засяга въпроса за рода. Материалът, отнасящ се до суфиксите *-сь*, *-ьса*, *-ьсе* (с. 175—177), не дава примери за промяна на рода при умалителните имена.

¹⁵ Според Лвов (Две русские этимологии. — В: Этимологические исследования по русскому языку. Вып. IV. М., 1963. с. 71—86) думата *сапог* в южнославянските езици е излязла от употреба през XI—XII в.

е превежда с *оноуца*. Днешната дума *обуца* започва да се употребява в паметниците от XIII в. Най-ранен случай отбелязах в Банишкото евангелие: *нѣсжмъ достоенъ прѣклонса разрѣшити ремень обоуцин юго*, л. 61а (Марко, 1, 7: *ремене сапогоу его, Асем., чрѣвнемъ, Мар.*). Много често се употребява думата *обоуца* в Никоновите пандекти, срв.: *потрѣва обоуцин вѣше*, л. 185; *нмже обоуца не съднрлаше са*, л. 185а; *нлн рнзж нлн обоуцж ѡковж же хоцет*, л. 187; *нн мѣшца нн обоуцж нн жезла*, л. 174а; *прѣндох тн рѣцин обоуцж сътворити*, Пат. № 1036, л. 22а. В Никоновите пандекти думата *сапогъ* се среща почти изключително в цитати от евангелие.

През XIV в. се употребява широко и друга дума, неизвестна от старобългарските паметници — *обоутѣль*. Ето някои примери: *егда послахъ вас вѣзъ вѣлаганца н мѣшца н поаса н обоутѣлн еда чьсого лншнсте са*, Ник. панд., л. 185а; *обоутѣлн во кромѣ н одеждѣ възможно жнти*, пак там, л. 250; *хоцж емоу рѣци да сътворит мн обоутѣль*, Пат. № 1036, л. 12. Думата *обоутѣль* е засвидетелствувана също в Сречковичевото евангелие (Йоан, 1, 27).

И двете нови думи — *обоуца* и *обоутѣль* — са производни от *обоут* — ново страдателно причастие от глагола *обоути*: *обоуца* ≤ **obut-ja*, *обоутѣль* ≤ **obut-ěľь*.

Съществуването на думата *обовѣ* в Източна България, предшественик на днешната дума *обувка*, се доказва от наличието на производна дума *обовѣчнн* във Вранешничкия апостол от XIII в.: *оумолнеше слоугж обовѣчна царѣ*. Както пише Бл. Конески: „Зборът *обовѣчн* се вредува во образувањата со суфиксот *-чи*, кој е вероятно од протобугарско потекло. Може да се мисли дека тој збор бил употребуван во бугарската дворцова терминологија.“¹⁶

В известен брой думи промените са в строежа. Някои думи получават добавъчно наставки, например *-ка* в думи като *вѣшка*, *мишка*, *гѣска*, *майка*.

Днешната дума *мишка* в този си вид е била отбелязана през XIII в. Посочва я Миклошич в своя Лексикон от Михановичевия патерик. Тя се среща също в разказа за Премъдрия Акир, поместен в Ловчанския сборник: *а на тѣхъ колесеѡхъ двѣ мышцѣ, една чърна, а друга бѣла* (Старобълг. разкази, с. 243). Първоначалната дума без разширение — *миш* се пази днес само в някои български диалекти (Видинско и Станкедимитровско).¹⁷

Думата *гѣска* се появява през XIV в. Отбелязах я в Никоновите пандекти и в един от пролозите: *мохосе село нлн мѣсто нменуѣт са хнновоскѣ же нменуѣт са по българскомоу жзыкоу гѣскам паша*, Ник. панд.,

¹⁶ Вранешнички апостол. Скопје, 1956. с. 56.

¹⁷ Вж. Ст. Стойков. Словообразователните диалектизми в български език. — В: Славистични изследвания. Сборник, посветен на VI международен славистичен конгрес. С., 1968. с. 65.

л. 96¹⁸; гжскы во пастыше, Прол. № 74, л. 349. Според Й. Заимов: „най-старо засега е гжска от XVI в. в сборник със смесено съдържание сръбска редакция, Mikl., LexPsi 151“¹⁹. От формата гжсь, засвидетелствувана през XII в., не са запазени в български език никакви следи.

Добавъчна наставка *-ка* получава и думата *зльчъ*, която през ранния среднобългарски период започва да се явява във вид *жльчъ*²⁰ под влияние на *жльтъ*. Днес в литературния български език се употребяват и двете форми *жльчка* и *зльчка*, а също така форми без наставка *-ка*: *зльч* и *жльч*.

През среднобългарския период промени претърпява и думата *матн*, *матере*. Нейната съкратена именителна форма *мать* получава умалителна наставка *-ка*. В днешния си вид *майка* тя ни е известна от XIII в. Единствен пример е открил К. Мирчев в приписката към Добрейшово евангелие — *оухъ до колн... тетрадь... манко моя* — през 1957 г.²¹ Досега не са намерени други примери. В паметниците упорито се пази старата форма *матн*, което никак не бива да ни учудва; думата *матн* е спадала към т. нар. *popina sacra*. Нейната подмяна с простонародна форма *манка* в един евангелски текст, макар и в приписката, е нещо необикновено.

Българският език е притежавал две думи за названието 'треска, температура' — *трасавица* и *трасъка*. Първата, известна от старобългарските паметници, е обикновена дума в среднобългарските текстове, срв.: *начатъ старецъ трасавицежъ болъти, огнемъ съдръжнмъ*, Пат. № 1036, л. 26; *нво на болащжж огнемъ и трасавицежъ възнегда ногъж настъпна вн, аѣе здравѣе прнемлъхъж*, пак там, л. 163. Втората дума — *трасъка* Мирчев е открил в една приписка към Струмишкия апостол: *о воже избави ма от траска*.²² Днес *треска* е общобългарска дума, докато *трасавица* се пази само в някои диалекти.

През среднобългарския период се наблюдава тенденция да се ограничи употребата на представка *сж-* в съществителни имена и да се замести с представка *съ-* под влияние на съответните глаголи. Вместо старобългарски думи *сжпостатъ*, *сжпъръ*, *сжпържгъ*, *сжсъдъ*, *сжсъдыни* среднобългарските паметници, преди всичко от XIV в., ни предлагат значителен брой примери на тези думи с представка *съ-*, например: *съсды... съсдына*, Ев., ГБл-Москва, л. 166а; *съсдъ*, Ник. панд., л. 83; *съсдоч*,

¹⁸ Същата приписка се среща в друг ръкопис — Никоновите пандекти — с подпис на Теодосий, патриарх търновски, вж. Н. П. Лихачев. Рукопись, принадлежавшая патриарху Феодосию Тырновскому. — Изв. Отделения русского языка и словесности, т. X, кн. 4, с. 3'4.

¹⁹ Към въпроса за изчезването на крайните ерове в историята на славянските езици. — Изв. Инст. за бълг. език, XVI, 1968, с. 314.

²⁰ „зльчъ in monumentis canonicis et posterioribus, forma tantum in monumentis posterioribus apparet“ (Slovník jazyka staroslovenskeho. T. I. Praha, 1966. p. 676).

²¹ От *мати* до *майка*. — Бълг. език, VII, 1957, с. 262—265.

²² К. Мирчев. Някои данни за българската лексика и българската глаголна система от XIII в. — В.: Славистичен сборник. С., 1963. с. 78.

пак там, л. 212; съседа, пак там, л. 243; съседомъ, Нор. псалт., л. 4а, 133а; съ съперникомъ, Ник. панд., л. 80; о съперникоу, пак там, л. 86. Незасвидетелствуваната в старобългарските паметници дума сжкръвенца в един патерик от XIV в. се отбелязва като сжкръвенца: ѿкоже ни слѣда ранамаъ нан сжкръвенци ѿвѣсти са въ ннхъ. Пат. № 1036, л. 95а, сравни на същия лист формата сжкръвенца: н многоу гноу н сжкръвенци текжци.

Евтимий употребява форми с представка съ-, срв.: н покорити подъ нозѣ его възского н съпостата, с. 361, 358, 392; съпостатныхъ слы, с. 79; съпостатныхъ навѣты, с. 58; н друугы н съседы съзываетъ о вашемъ обрѣтенїи, с. 41.

В историческия развой на български език се наблюдава заместване на старите образувания плоть, звонъ, покровъ с плетъ, звѣнъ, покрѣнъ под влияние на съответните глаголни форми плетж, звѣнж, покрѣнж. Такива форми се откриват доста рано в паметниците. Думата плетъ се среща в един евангелски текст от XIII в. — чловѣкъ етеръ въ домовитѣ нже насади виноградъ н плетомъ оградн, НБКМ — София, № 22, л. 35а — и в Търновското евангелие (Лука, XII, 1).

През същия век е засвидетелствувана и думата покрѣнъ. Открихме я в Орбелския триод: выст во всякомуу градуу смъреноу помощникъ н от немощнымъ нищетоу покрѣнъ, л. 98; в Пловдивския триод покровъ.

Думата звонъ в днешния си вид *звѣн* е засвидетелствувана в Манасиевата хроника: звѣновы, с. 198.

В историческия развой на българския език множество думи претърпяват промяна в значението си. Към такива думи принадлежат например седмница, гора, коньць н душа.

В старобългарски текстове от канона съществително седмница не се среща, има само наречие седмницеж или седморницеж, седмерницеж, в същност по произход творителни форми на съществително седмница, седморница, седмерница.

Думите седмница, седморница се появяват през среднобългарския период. Те имат две значения: 'сбирка от седем предмета, седморка' и 'седем дни, неделя'. Новото значение на думите седмница, седморница 'неделя' е вторично. То се тълкува като калкиране на гр. *εβδομας*. В новото си значение 'неделя' по-рано е засвидетелствувана думата седмница. В това значение тя се употребява от Йоан Екзарх, срв. седмнцоу, рекше недѣлю, и в Симеоновия сборник от 1073 г.: седмь десатъ седмницъ, рекше недѣли (Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка. Т. III, с. 321. Отбелязах значение 'неделя' през XII в. на думата седморница. В това значение тя се среща в Битолския триод — третнж седморницж начинажше, л. 64, — а също и в други триоди от XIII в. (Загребски и Орбелски): .г. ж седморницж начинажше поста, Загр., л. 56а; третнж седморница начинажше, Орб., л. 67. През XIV в. думата седморница се среща по изключение. Отбелязах я само в един от пролозите (№ 74):

начало четвордесетницн, рече пръвѣа седморницѣ, л. 358; н въ свѣотѣ святѣа седморницѣ святынѣхъ постѣ, л. 375. През XIV в. голяма фреквенция придобива думата седмница. Особено често тя се употребява в Никоновите пандекти и в съчиненията на Евтимий. Ето няколко примера: пощѣ са дваши въ седмницѣ, Ник. панд., л. 135; едннѣ от седмницѣ день, пак там, л. 230; даже до новѣа недѣла въса седмницѣ, пак там, л. 306; толнко бо въздрѣжаніемѣ процвѣте, накоже въса седмницѣ безѣ съвѣдн проваждати, Евтимий, с. 81; въ всен бо седмницн шесть прѣехомѣ двѣлатн денн, пак там, с. 230.

Думата седмница, седморница, както казахме, представлява калка от гръцки. Тя замества старото наименование недѣла, неудобно поради своята двусмисленост. Когато Йоан Екзарх я употребява в своите преводи, пояснява я с народно наименование: седмницю, рече недѣлю — седмица, сиреч неделя. По същия начин постъпва и преводачът на Симеоновия сборник. Седмица и днес остава като книжовна дума. Тя не се среща и в дамаскините.

През среднобългарския период се извършва промяна в значението на думата година. В най-старите паметници тя означава 'Zeit, Stunde'. Това значение в български език се поема от думата часъ. В български подобно на другите южнославянски езици думата година разширява своето значение и започва да означава 'Jahr'. С новото си значение тя се среща в паметниците от XIII в.²³ По-смело думата година 'година' се употребява през XIV в. Ето няколко примера: настожцаго же врѣмене рече дню нан недѣан мѣсацю нан годннѣ, Ник. панд., л. 172а; нбо о сръдах н паткохъ въса годнны, Ник. панд., л. 292. В среднобългарските паметници е засвидетелствувана и друга форма — годнице, — с наставка -нице. Отбелязах я в няколко ръкописа: синаксарь всемоу годницюу, Добромирово ев., л. 184а; всемоу годницюу, Прол. 1339 г., с. 422; прѣвѣаает же поль годница, Физиолог.

На промяна в значението е била подложена и думата гора. В славянските езици има значение 'планина'. С това значение тя се употребява и в най-старите български паметници. В южнославянските езици, а частично и в западнославянски (словашки, диалектно чешки) в думата гора се наблюдава семантически развой — 'планина — планина, покрита с лесовете — гора'.²⁴ В български език думата гора с новото си значение се среща от средата на XIV в.: нж ходящюу емоу въ сщѣхъ горѣ тамо н съвнраѣ дръва, Пат. № 1036, л. 84. В Българския етимологичен речник въобщо не е документирано новото значение на думата гора. Ив. Дури-

²³ Вж. моята статия Из лексиката на среднобългарските триоди. — Изв. Инст. за бълг. език, XVI, 1968, с. 178—179.

²⁴ За семантическия развой на думата гора вж. Н. И. Толстой. Славянская географическая терминология. М., 1969. с. 33. В някои български диалекти думата гора има значение 'поле', срв. М. Сл. Младенов. За едно ново значение на думата гора 'поле'. — Бълг. език, XX, 1970, с. 463—464.

данов дава най-ранен пример от началото на XV в.²⁵ В Будзишевска смята, че промяната в значението на думата *gora* се е извършила в български език през XV в., като изхожда не от българските езикови факти, а от румънски.²⁶

В сръбски език промяната в значението на тази дума се е извършила също през XIV в.²⁷

Общ за южнославянските езици е и семантическият развой на думата *коньць* 'край — нишка'. В новото си значение в български език тя е засвидетелствувана в средата на XIV в., срв. нж *егда врема беше мръжамъ, дѣлааше нзгъвн н егда нскаахъ конца дѣлааше левъ*, Ник. панд., л. 243; *левънъ нан свнаѣвънъ коньць на прѣсть навазоужше*, пак там, л. 261. През този период се среща и умалителна форма *коньць*: *възмаше наже обръташе нан гвозден нан коньць нан нѣкое от малыхъ кещен*, Пат. № 1036, л. 67.

Старото значение на думата *коньць* 'край' е запазено в някои български диалекти.²⁸

Известна промяна в значението си претърпява в български език и думата *душъ*. През среднобългарския период тя започва да се употребява със значение 'хора, човеци, люде'. Примери посочи К. Мирчев²⁹ от Рилското евангелие (XIII в.) и Бдинския сборник (XIV в.): *яджцихъ же въ душъ яко е. тыжциъ* (Мат., XIV, 21)³⁰, *вървавше же въ тѣн час от обрътъшнхъ се въ видѣни страстотърпниѣ петки душъ ц.* Промяната в значението на думата *душа* се тълкува с гръцко влияние.³¹

* * *

В някои случаи промените в лексиката на българския език се дължат на чужди влияния. Заемка измества изцяло или ограничава славянската дума. Такива примери в български език има доста.

Много рано се заема думата *стомахъ* от гр. *στόμαχος*. Тя е засвидетелствувана в Слечпанския апостол от XII в.: *н стомаха си радн н частыхъ нед...* л. 78а (Тимотей, I, гл. V, с. 23). Същият текст е цитиран в

²⁵ Ив. Дуриданов. Географската лексика на старобългарския език с оглед на праславянски. — В: Хиляда и сто години славянска писменост. С., 1963. с. 199. Авторът дава пример от разказа за турското нашествие на Балканите, запазен в препис от XVI в.

²⁶ W. Budziszewska. Z bułgarskich studiów wyrazowych. — In.: Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej. VI. Warszawa, 1967. p. 143—144.

²⁷ Вж. J. Schütz. Die geografische Terminologie des Serbokroatischen. Berlin, 1957. p. 22.

²⁸ Вж. Б. Цонев. Цит. съч., т. I, с. 77. Авторът посочва примери от Прилеп: *куса болес, благи конец, се скончал* = умрял.

²⁹ К. Мирчев. Неизвестные лексические варианты в одном среднеболгарском недельном евангелии XIII века. — Prace Filologiczne, XVIII, 2, p. 409.

³⁰ Този откъс от Рилското евангелие обнародва още през 80-те години на миналия век руският учен В. Качановски: Болонская псалтырь (1186—1196) и Евангелие Рильского монастыря (в болгарском княжестве) конца XII в. или начала XIII в. Сообщение В. В. Качановского, читано в заседании ОЛДП 15 января 1882. г. СПб., 1882. с. 16.

³¹ Срв. М. Фасмер. Этимологический словарь... т. I, с. 558.

Никоновите пандекти: слышн же блаженнаго павла о семъ пишуща и глаголаща къ тнмо-ѳеом. внна мало прнеман. стомаха си радн и частынух неджгъ, л. 323а.³² Непреведена гръцка дума се употребява и в Шишатовачкия апостол.³³ Славянската дума *zelqdzkь, запазена днес само диалектно като *желудък* 'стомах на животно', *желюд* 'стомах на птица' (Софийско, Цариброд),^{33а} не ми е известна от среднобългарски паметници. В Източна България от най-ранно време се е употребявала думата *сырше*, засвидетелствувана у презвитер Козма и в Симеоновия сборник от 1073 г.: мозгоу его болъзнь и сырше и трепетаніе жнаамъ бывае, Козма, 512а, *острнмъ* же (камень хрисолнѳъ) сыршетьмъ же болаштннмъ и чръвмъ цъантель ксть, л. 54 (Срезневский. Материалы... Т. III, с. 875). Думата *сырште* се среща също в Христинополския апостол. Според Ягич³⁴ тя е българизъм и по-късен превод на гръцката дума.

Думата *сирише* е запазена и до днес в българския език, но с друго значение — 'мая, квас, с който се подсирва мляко, за да стане на сирене'. Сирише се прави от стомаха на агнето: „сиришето излиза от изсушената мура на агне бозайниче“ (Геров).

Гръцката заемка *хлннда* е изместила напълно в български език общославянската дума *тысаци*, *тысациъ*, *тысциъ*. Думата *хлннда* навлиза сравнително късно в езика на среднобългарската книжнина. По всичко личи, че не по-рано от XIV в. И през този век заемката *хлннда* се употребява рядко. Отбелязах я с няколко примера, срв.: не доволно ли выст тебъ л. хлндадъ срциннъ нхже оттръгнж от мене, Пат. № 1036, л. 115а; и златннкы тѳі хлндады, пак там, л. 133а. Тя е застъпена слабо и в Манасиевата хроника. Думата *хлннда* е възприета от Евтимий, срв. поемъ съ собою моуже храбры и силны л. хлндадъ, с. 107.

Също така от XIV в. са засвидетелствувани две други гръцки заемки: думата *коккаль*, заместваща славянското *костъ*, и *тнганъ*, заместваща *сковрада*.

Думата *коккаль* от гр. *κόκκαλον* отбелязах в един сборник от XIV в. повелѣно выст ен свантн б. коккала, Сев. сб., л. 78. Както е известно, тя не е успяла да измести напълно *костъ*, макар че се употребява широко, преди всичко в разговорната реч. В среднобългарските паметници думата *коккаль* е била употребявана много рядко. Не е отбелязана в речниците на Миклошич и Срезневски, не я споменава и Фасмер в своите работи, посветени на гръцките заемки.

Думата *тнганъ* от срв. *тнганъ* е засвидетелствувана добре в пролозите, срв.: н въ съждъ мѳденъ нже тнн на сватыа съковалъ вше тнганъ, Прол. № 74, л. 359; рждегъ тнганъ ѳко испушати емоу нскры, Прол. № 73, л. 10; окръсть тнганъ, пак там; въ тнганн, пак там, и др.

³² Вж. и в Пролог № 74, л. 388. не лакомъ стомах нмѳа.

³³ Срв. V. Jagić. Zum Altkirchenslavischen Apostolus. II. Wien, 1919. p. 63.

^{33а} Вж. Български етимологичен речник. VII. С., 1969. с. 534.

³⁴ Пак там, с. 63, 66.

Старата дума *сковрада*, засвидетелствувана в Супрасълския сборник, продължава да се употребява в паметниците и през XIV в. Тя ми е известна от Манасиевата хроника, пролози и Никоновите пандекти, срв.: *обръзак же аутамоновъ пльть и непече на сковрадѣ*, Прол. № 72, л. 93а; *того радн въврѣжена бывши въ сковрадѣ и безъ врѣда прѣбывши*, Прол. 1339 г., с. 75. Много рано думата *сковрада* е била заета в румънски език, където се пази и до днес с променено значение — 'вид баничка'. Формата *scovărdă* ≤ *skovorda показва, че думата принадлежи към най-старите заемки от български език.³⁵

На историята на думата *сковрада* посвети отделна статия полската изследвачка на гръцките заемки в български език В. Будзишевска.³⁶ Според нея гръцката заемка *тиган* е започнала да измества славянската дума *сковрада* най-късно от XIV в. Будзишевска вади заключения във основа на семантичкото преместване на значението на думата *сковрада* в Манасиевата хроника, тъй като самата дума *тиган* и е известна чак от втората половина на XIX в.³⁷ (от речника на Дюверноа). Посочените от мене примери от среднобългарските пролози доказват по безспорен начин, че думата *тиган* е била широко употребявана в български език през XIV в.

Общобългарска е и гръцката заемка *камила*, която е изместила общославянската дума *вельбѣдъ*, засвидетелствувана в най-старите български паметници. Във форма *камналь* от гр. *καμήλι(ον)* новата дума заедно със своите производни се появява в паметниците от XII в. насам, срв.: *оудобѣе естъ камналю сквозѣ нгланнѣ оуши пронтн*, Добромирово ев., л. 9 (Лука, VIII, 25: *оудобѣе бо естъ вельбѣдоу сквозѣ нгланнѣ оуши пронтн*, Мар.); *и вѣше скотъ емоу .з. тисащъ и камнален .г. тисаща*, Хлудов триод, л. 84а; *христоловци же обрѣтше камналарѣ даши емоу златникъ едниъ*, Пат. № 1036, л. 148.

В среднобългарските паметници новата заемка се среща също във форма *камель*, срв. *оудобѣе естъ камелью сквозѣ нгланнѣ оуши пронтн*, Търновско ев. (Лука, VIII, 25). В Банишкото евангелие отбелязах формата *камжмель*: *яко оудоба ест камжмелоу сквозѣ нгланнѣ оуши пронтн*, л. 37. Според Фасмер „Die Form mit *e* ist von Westen entlehnt, diejenigen mit *i* gehen aus mgriech. *καμήλα*, *καμήλι(ον)* von agriech. *κάμιλος* zurück“.³⁸ Търновското евангелие е от източнобългарски произход, Банишкото е писано в Северозападна България или Северна Македония.³⁹ Формата *камель* не се отбелязва от Миклошич и Срезневски. В старославянския речник на Чешката академия на науките е посочен пример от късен (XIV—XV в.)

³⁵ Срв. Г. М и х а и л а. Някои въпроси на славянско-румънските езикови отношения. — Изв. Инст. за бълг. език, IX, 1962, с. 38.

³⁶ W. Budziszewska. Op. cit., p. 144.

³⁷ Писмо с дата 27. X. 1971 г.

³⁸ M. Vasmer. Die griechischen Lehnwörter im Serbo-kroatischen. Berlin, 1944, p. 73.

³⁹ Вж. Б. Цонев. Книжовни старини от Елена. — Год. Соф. унив., Истор.-филол. фак., XIX, 1923, 7, с. 8—9.

хърватски паметник (Библия): имене же его въ з' тисучин оваць и г' тисоча вельбодъ и камелн (Йов, I, 3).⁴⁰

Днешната дума *камила*, произхожда от аугментативна гръцка форма *καμήλα*,⁴¹ не е засвидетелствувана в среднобългарските паметници. В сръбски език тя е документирана от XVI в.

В среднобългарските паметници продължава да се употребява старата дума *вельбждъ*, често в променена под влияние на народната етимология форма като *вельблждъ*, *вельнблждъ* 'който много скита', срв. *вельблждн* опашнѣ къ келн бнѣ въ дверн, Прол. № 72, л. 72; *оцъща*: аще мышца а вельнблжд погълтащѣ, Триод, НБКМ — София, № 933-л. 22 (Мар.: *вельбждъ* погълтащѣ, Марко, XXIII, 24).

Рано е престанала да се употребява в български език думата *скждель*⁴², добре засвидетелствувана в старобългарските паметници. Тя е стара заемка от латински език. През среднобългарския период се замества от думата *керамнда*, заемка от гръцки език. Новата дума се появява в български език през първата половина на XIV. Тя се среща в пролози, срв.: *жентъ зловѣрнѣ арневаа мждръствоужнн керамндаж съ покрова спадшж жже прощenna сподобен своемуу владнцѣ пръвое мжченнкоу оуподобель са*, Прол. 1339 г., с. 331; *оле чюдо днвно божествннжж хрнстовѣж нконѣ невѣрѣденѣж н свѣтнаннѣж за толнко врѣма не оугасащѣ на съхраненне божествннкоу образоу положенѣж керамндаж н другое подобне нензмѣннѣно, пак там, с. 407.*

Думата *керамнда* произхожда от гр. *keramida*. По-стара заемка е *чръмнга*.⁴³ Със значение 'глинен съд' тя е засвидетелствувана в произведенията на Ефрем Сирин.⁴⁴ От *чръмнга* в български език не са запазени никакви следи.

През XIV в. е била заета думата *сннапъ* от гр. *σινάπιον*. Отбелязах я в няколко паметника, срв.: *пръвѣн оубо сннапъ съ оцтомеъ къ ноздрн кълннѣ по семь опражннѣѣ ѣа н обѣси на дрѣвѣ*, Прол. № 72, л. 95, Прол. № 72, л. 95, Прол. 1339 г., с. 241; *н сннапъ в ноздрн ванншж*, Прол. 1339 г., с. 326; *н сннапъ лютъ вълнвлж въ потнръ*, Ман. хр., с. 172.

Чуждицата *сннапъ* е изместила в български език славянската дума *гороруха*. Тя се пази днес като диалектна дума.⁴⁵

⁴⁰ Slovník jazyka staroslovenského. 15. Praha, 1967. p. 8.

⁴¹ Срв. М. Фасмер. Греко-славянские этюды. II. Греческие заимствования в старославянском языке. с. 237—238.

⁴² За думата *скждель* и нейните по-късни замени вж. статията на К. Мирчев. Към българската... с. 247—249.

⁴³ Вж. М. Фасмер. Греко-славянские этюды... с. 241, 207.

⁴⁴ Вж. Fr. Miklosich. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latīnum. p. 1125; И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка. III. с. 1539.

⁴⁵ Отбелязват я Геров и Младенов. Думата *горуха* не се посочва в Материалы за български ботаничен речник. С., 1939.

Постарах се да покажа някои съществени промени в лексиката на българския език, настъпили, преди да започне своята дейност големият художник на словото и реформаторът на българския книжовен език патриарх Евтимий. Не можем тук да премълчим, че за неговия принос в изграждането на литературния български език от късното средновековие знаем много малко. Една обстойна монография, посветена на езика на последния български патриарх и големия книжовник, чака още своя автор. Лексиката на Евтимий почти никак не е изследвана. В статията си аз не претендирам да се изказвам цялостно за тази страна на Евтимиевия език. Смятам, че е още рано да се правят синтези. Във връзка с моята тема ще засегна само някои моменти от тази много сложна проблематика. Преди всичко ще се опитам да отговоря на поставения тук въпрос за отношението на Евтимий към лексикалните иновации, които са се извършвали в продължение на няколко века. От теоретически предпоставки, легнали в основата на книжовно-реформаторската дейност на Евтимий, би могло да се очаква, че той много рядко използва новата лексика, която навлиза в писмените паметници, възникнали преди всичко в Източна България с център най-напред Преслав, а след това Търновград. И наистина е така. От разгледаните в статията нови лексикални елементи Евтимий е възприел само няколко: *пролѣтънъ*, *бръзъ*, *выстръ*, *седьмница*, *хнанада*. Не е изключено, че именно авторитетът на Търновската книжовна школа е съдействувал за усвояването на тези думи от литературния език.

Лексиката на Евтимий е много богата. Той я наследява от двете старобългарски книжовни школи: Охридската и Преславската. От съществуващите синонимни думи в старобългарския литературен език, предпочитани обикновено в едната или другата книжовна школа, Евтимий избира по начало една: например при *рдн* и *дѣла* избира *рдн*, дума, характерна за Охридската книжовна школа. Трябва да се добави, че в среднобългарските паметници преди Евтимий предлог *дѣла* се употребява много често. В Евтимиевите произведения *рдн* функционира вече като предлог, не като послелог, срв.: *рдн чьсо поститѣ са*, с. 49, не *рдн ползы се твораще*, с. 42. От двойката *пастырѣ*—*пастоухъ* Евтимий употребява *пастырѣ*, дума, характерна за Охридската школа. И тук трябва да се подчертае, че в среднобългарската книжнина преди Евтимий се употребяват наравно и двете думи.

При *отокъ*—*островъ* Евтимий избира думата *островъ*, характерна за Преславската книжовна школа. Той не употребява също характерната за Охридската книжовна школа дума *етеръ*, а си служи с *нѣкън* (91 примера) и *нѣкъто* (6 примера), думи, типични за Преславската школа. От двойката *шюн* (Охридска школа) — *лѣвъ* (Преславска школа) в произведенията му намираме и двете думи, но първата е отбелязана само с 1 пример, докато втората — *лѣвъ* — с 20 примера. Трябва да се подчертае обаче, че Евтимий не употребява дума *лѣвница* 'лява ръка', а си служи само с *шюнда*.

В произведенията на Евтимий намираме тъкѣмо и тъчнѣж, първата дума е била характерна за Охридската школа, втората е била предпочитана в Преславската школа. По-често той употребява тъчнѣж. Отношението на тъкѣмо към тъчнѣж е почти 1:3 (тъкѣмо 23 примера, тъчнѣж 65 примера). Много интересно е положението при градн и нтн. Глаголът градн се среща сравнително често (22 примера градн, 42 примера нтн). Обаче трябва да се отбележи, че почти в половината от примерите глаголът градн се употребява в цитати: благословенъ градынъ въ нма господне, с. 292, 296, 313; се женнхъ гредет, нсходнте въ срѣтеніе его, с. 275, и др.

Най-често глаголът градн се употребява в заповедна форма: гради, градѣте, срв.: гради оубо ми нынѣ христонменитое множество, градѣте христови люде избрании, царіе земстн и князи богатн и людстн, с. 172; гради от лнеана невесто, солмоново да припѣж н азъ, гради от лнеана, с. 171; гредѣте, о землянн-н, сътецѣм се оусрьдно почръпстн овнано чюдеса божествнаа феофанъ царнице, с. 256, и др. Както се вижда от примерите, глаголът градн е употребен тук с известна стилистическа окраска — авторът подчертава необикновеност, тържественост на ситуацията. Същото може да се каже за примерите със сегашните форми: гредеть во въ градѣ внолеемсцѣ раднн сына, прѣвѣчнаго бога, с. 263; внолееме, готови таже на срѣтеніе двѣнци марн богоматери, се во гредеть к тебѣ вождѣ, с. 262; снхъ во радн градеть гнѣвъ вождн на сыны непокорныж, с. 338.

Съзнателното творческо отношение на Евтимий към книжовния език личи и при подбора на други, съществуващи в езика синоними. Така например за него е важно дали думата е ясна по вътрешна форма, т. е. дали се открояват добре нейните съставки. По тези причини между двата синонима влаемъ и обоуреваемъ той предпочита втората дума, по-близка по семантична структура и до гръцкото ѝ съответствие. Както е известно, обоуреваемъ представлява буквален превод на съответната гръцка форма от глагола *χοιρῶσεν*.

Д. Мирчева в статия, печатана в пражката Славия,⁴⁶ предположи с известна уговорка, че Евтимий „може би сам е създал думата обоуревати — обоуреваемъ, и то именно при превода на Василиевата литургия“ (с. 424). Моите изследвания върху среднобългарските паметници показваха, че думата обоуревати и обоуреваемъ е съществувала преди Евтимий. Думата обоуреваемъ отбелязах в един октоих от XIII в., съхраняван в ГБЛ — Москва (ф. 236, № 2571, л. 2а), в Никоновите пандекти и в Патерик № 1036, срв.: слава ти христе припѣжнше обоуреваемымъ н спасеніе к тебѣ прѣвѣгащнмъ, Пат., л. 55; въ гажениж снжъ потопленъ вистъ погыбѣланжа нкогда же нкомуу вездокдезъ отъ сватыхъ отцѣ прѣмждръ окръмѣж-

⁴⁶ Към историята на един архаизъм в български език (обоуреваемъ). — *Slavia*, XXX, 1961, с. 423—431.

цнхъ и снхъ духовному оучительству принадлежатъ не от мрачныхъ воудъ
обовуреваемъ въ послѣднее дѣно смрътное себе въверже, Ник. панд., л. 222.⁴⁷

Тези значения на думата обовуреваемъ се откриватъ у Евтимий, срв.:
ты заступница соущимъ въ бѣдахъ, обовуреваемымъ прнстаннице, с. 73;
ты во еси, господи, помощь беспомощнымъ надежда безнадежнымъ обову-
реваемымъ спасъ, плавающимъ прнстаннице, болащимъ врачу, с. 384; све-
тѣн съборнѣн и апостольственъ цркви прѣжде различнымъ еретичьскимъ
обовуреваемъ вѣтры, с. 227.

Евтимий употребява и по-старата дума влаемъ: радочѣ се, прнстаннице
влаемымъ, с. 270 — несъмнено взето от по-архаичен източник.

Макар че не може да се припише на Евтимий авторството на
думата обовуреваемъ, несъмнено трябва да се съгласим с Мирчева, че бла-
годарение на неговия голям авторитет думата се е установила в църковно-
славянски, а оттам е била заета в книжовния руски и български език.

* * *

С тези кратки бележки, посветени на една слабо изучена страна от
развоя на българския език, завършвам своя доклад. Надявам се, че сега,
когато се появява такъв жив интерес към наследството на Търновската
книжовна школа, с общите усилия на учените-слависти ще можем да
установим приноса на патриарх Евтимий и на неговите съратници в из-
граждането на един богат и обработен литературен език — културно
достояние не само за българите, а и за голяма част от източноправо-
славния свят. В това велико начинание с радост ще вземат участие и
полските слависти. Нашите филолози с готовност ще се отзоват на всяка
покана за сътрудничество.

⁴⁷ Срв. и обовуреванъ в Манасиевата хроника. с. 14.